

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 4 Sayı: 17 Volume: 4 Issue: 17
Bahar 2011 Spring 2011

**BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN DAĞILMA SÜRECİNDE BATI
İRAN'DAKİ YIVA BOYU**
*YIVA TRIBE AT WEST PERSIA DURING THE DISINTEGRATION OF SALJUKIAN
EMPIRE*

Ergin AYAN*

Özet

Bu makalede Ortaçağ Türk tarihinin Oğuz boylarına ait bir bölümünün kısa bir kesiti ortaya konulmaya, pratik yönden değerlendirilmeye ve daha yoğun biçimde üzerinde durulmasında yarar gördüğümüz bazı tarihsel sorunlara işaret etmeye çalışılmıştır. Ne var ki bu dönemin câlib-i dikkat biçimde gelişmesini tetikleyen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılması, Harezmsahlara kuvvet kazanması ve ardından Moğol istilası gibi tarihi olayların gelişmesini kaydetmeden bir sonuca ulaşmak da yanlış olacaktır. Bu dönem bir tarihçi için tahlil ve terkip yapma açısından yoğun bir süreci ihtiva etmektedir. Burada araştırmak üzere seçtiğimiz konu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılma süreciyle birlikte, bu devletin kurucu unsurları olan Oğuz boylarının bağımsızlık kazanma girişimleriyle özel bir ilgisi olan bir konudur. Çünkü, her biri Selçuklu İmparatorluğu'nun ayrı bir bölgesinde varlıklarını ve birliklerini sürdüren Oğuz boyları, Sultan Sancar'ın ölümünden itibaren sürekli ve rahatsız edici bir biçimde otorite boşluğu içerisine düşmüşlerdir. Bu Oğuz boylarının, Selçukluların dağılmasıyla birlikte yeni ortaya çıkan bölgesel güçlerle ilişkileri karmaşık ve sorunlu olmuştur. Oğuz boyları bu süreçte tarihsel değişime uyum sağlamakta güçlük çekmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Yıva Boyu, İran, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Moğol İstilasası.

Abstract

In this article, we tried to exposure a short section of medieval Turkish history, belonging to Oghuz tribes and wanted to point out some historical problems that we see a lot of benefits about intensively researching and practically reviewing. However, it would be misleading if we don't mention Saljukian Empire's disintegration, Kharzemshah's progression and Mongolian Invasion which were great events that triggered this period's remarkability. This period contains a very intense process for a historian to analyze and compose. The subject we intended to research has a special relation to Oghuz tribes which were founders of Saljukian Empire. Those tribes were also trying to gain

* Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

independence from Saljukian empire, because after Sultan Sancar's death, the Oghuz tribes which were living in seperate regions of the empire were having an authority gap. The relation between new regional forces which were emerged after Saljukian Empire's collapse and Oghuz tribes was complicated and problematical. Oghuz tribes had certain difficulties about adaptating to historical changes in this period.

Key Words: Oghuz, Yiva Tribe, Persia, Saljukian Emperium, Mongolian Invasion.

Giriş

Belirli bir tarih kesitinde ele aldığımız Yıvalar, sosyolojik ve etnoğrafik terimlerle tanımlanabilen Oğuzların 24 boyundan biridir. Yani Yıvaların bu döneminin tarihi, Oğuz kavminin olduğu kadar, onların diğer Türk ve Moğol kavimleriyle olan ilişkileriyle bir bütün olarak görülen Batı İran Türk tarihinin genel bir gelişiminin tarihidir. Bu anlamıyla 24 Oğuz boyunu, Reşidüddîn Fazlullah'ın ya da Mahmûd Kaşgarî'nin verdikleri listenin nesnel bir tarihi gerçekliği ifade ettiğini var sayarak tanımlasak bile, onların tarihlerini takip etme hususunda önümüze yanıtlanması oldukça zor sorular çıkmaktadır. Zira, bu Oğuz boylarının etkinlikleri, farklı tarihsel dönemlerde ve de gelişme aşamalarında değişmektedir. Bu çalışmada ele aldığımız kesit, Oğuz boylarının birbirleriyle veya diğer Türk ya da Türk olmayan kavimlerle karşılıklı ilişkilerinin sadece bir bölümünden ibaret olduğu için pek çok problemle karşılaşma durumunda kaldık. Yıva, Yazır, Avşar boyları gibi uç örneklerde Oğuz boyları arasındaki ilişkiler aynı kavme mensup grupları tanımlamaya yaramıştır. Oğuz boyları birer kendini tanımlama olarak vardır ve öyle kabul edilir. Bu boylar, bazı ortak özellikleri paylaşan bir üst kimliği yani bir kavmi gösterebilseler dahi, bugünkü modern anlamda bir ulusu karşılayan toplum sayılmazlar. Ancak, bugün pek çok tarihçi Oğuz boylarını fonksiyonel tarihsel ilişkiler bakımından sosyolojik olarak aynı toplumun bir parçası olarak görebilir. Aynı şekilde diğer Türk kavimleri ile onlarla birlikte çok daha geniş topluluklar da aynı bodun sisteminin bir parçası olarak görülebilir. Çoğu tarihçi bu sorunu, etnik, siyasal ve coğrafi dışsal veya içsel kıstaslarla tanımlamaya çalışsa bile, çözüme kolay kolay ulaşılamayacağı da ortadadır. Demek ki sorun çok yönlü olup, sadece metodolojik değildir. Modern ulusların tarihinin başlıca temalarından biri de bu toplumların oluşumunda, içsel homojenlik yani çoğulcu bir yapıdan tekçi bir yapıya geçilmesi sürecidir. Bu konuda ortaya çıkacak olan tanım sorunları, ulus-toplumların gelişmesiyle ve milliyetçilikle ilgilenen her tarihçinin yakinen bildiği gibi ortaya tezler-antitezler çıkaracaktır. Oğuz boylarının tarihini araştırmak, önceliklerimizde yer alan Türk tarihinin karmaşık bağlantılarını hangi saiklerin oluşturduğu konusunda, bazı varsayımlar ortaya koymamızı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle 19. Yüzyıl Osmanlı toplumunu çalışılan bir tarihçinin bu toplumu çözümlerken, Oğuz-Türkmen aşiretlerine daha fazla öncelik tanimasından doğal bir şey yoktur. Zira, bilindiği gibi tarihte cihanşümül imparatorluklar olan Selçuklular ve Osmanlılar, Oğuz Türkleri tarafından kurulmuş olup, birbirinin devamı sayılmaktadırlar.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun öncesinde ve sonrasında bu devletin kurucusu olan Oğuz-Türkmen kütlelerinin büyük bir kısmı da Azerbaycan ve Cibâl yani Hemedân havalisi gibi batı İran bölgelerini yurt tutmuşlardı. Henüz Gazneli Sultan Mahmûd (998-1030) devrinde Oğuzlar bir kaç yıl içinde bir kaç devlet

değiştirmişlerdir. Önce Kirman Büveyhîleri Devleti'ne, sonra İsfahan'da hâkim Kakaveyh Oğulları Devleti'ne, en sonra da Azerbaycan Ravvâdî Beyliği'ne sığınmışlardı. Bununla beraber bilinmektedir ki Oğuzlar bu bölgelere ilk defa gelmemektedirler. Bu itibarla bu gelişler orijinal değildir, orijinal olan taraf geliş tarzlarıdır. Oğuzlar bu defa buralara baskı altında gelmişlerdir¹. Oğuzlar bir müddet Gazneli Devleti'ne iyi hizmetlerde bulunmuşlarsa da Gazneli Sultan Mesûd (1030-1040) devrinde bu ilişkiler düşmanlığa dönüşmüştür. Bu nedenle tarihi tam olarak belirtilmemekle beraber Oğuz liderlerinden Yağmur'un da aralarında bulunduğu, sayıları elliye geçen Oğuz şefi, hükümdârın emri ile Irak sipehsâlârı Taş-Ferraş tarafından Nişâbûr'da öldürtüldüler. Neticede Oğuzlar burada daha fazla kalamayıp, Rey'e doğru hareket ettiler. Ancak Oğuzların katledilen şeflerinin intikamlarını almadıkları söylenemez. Çünkü 427 (1035-1036) yılında Oğuzlar, Taş-Ferraş'ın ordusunu yenerek, kendisini parça parça etmişlerdir².

XI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren İran'da Hemedân'ın batısındaki bölüme gelen kalabalık Oğuz-Türkmen boylarının arasında Yıvaların da bulunduğu muhakkaktır. 12. Yüzyıl ortalarına kadar Batı İran'da yaşayan Türkmen kütelleri arasında Yıvaların en başta geldiğini, Oğuz isyan ve istilâsı döneminde bu bölgelerde oynayabildikleri tarihi ve siyasi rolden kestirebiliyoruz. Yıva boyunun Hemedân bölgesinde bir Oğuz boyu olarak 12. Yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkmasından önce, Oğuzların Hemedân'a 430 (1038-1039) yılında reisleri Göktaş, Boğa ve Kızıl idaresinde girdikleri görülüyor³. Bu bilgiden anlıyoruz ki, bu tarihten itibaren Oğuzlar, yurt tuttıkları Hemedân bölgesinde, Selçuklu merkezî yönetimine bağlı olarak yaşamışlar, fakat 1153'den itibaren, doğudan gelen Belh Oğuzları Sultan Sancar'ın ordusunu yenip, kendisini de esir aldıktan sonraki süreçte Büyük Selçuklu Devleti'ne son verirken⁴, Irak Selçukluları devletinin topraklarında yaşayan Oğuz-Türkmen boyları da harekete geçerek, müstakil birer siyâsî unsur halinde rol oynamaya başlamışlardır⁵. 1160 yıllarında Selçuklu hâkimiyetinin tükenmeye yüz tuttuğu Horasan'da sadece Sultan Sancar'ı esir almış olan Belh Oğuzları değil, başka Oğuz gurupları yani esasen Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirmiş olanlar da vardı. Kaynaklarda açık olarak zikredilmemekle beraber, anlaşıldığına göre Selçuklu Devleti'nin kuruluşu döneminde Hemedân bölgesi Yıva boyu tarafından mesken tutulmuştur.

Harç bitti, yapı paydos: "Yıvaların Batı İran'da ortaya çıkışları"

Kaşgarlı Mahmûd bu Oğuz boyunun adını İva ya da Yıva olarak vermektedir⁶. Reşidüddîn'in *Oğuznâme*'sinde 24 Oğuz boyundan, Tengiz Han'ın soyundan ve Üçoklar koluna mensup olarak gösterilmişlerdir. Bu esere göre Yıva,

¹ Mehmet Altay Köymen (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 174; Mesela Çağrı Bey'in Batı seferi için bk. İbrahim Kafesoğlu (1953). "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: AÜDTCF Yayını; Bu konuda kaynak olarak ayrıca bk. Urfalı Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 48 vd.

² İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe terc. A. Özyayın-A. Ağırakça, IX, İstanbul: Bahar Yayınları, s. 293 vd.

³ İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, IX, s. 296.

⁴ Bu konuda geniş bir araştırma için bk. Ergin Ayan (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

⁵ F. Sümer (1951). "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası*, IX, s. 155 vd. Bu olaylar arasında Yıvalar, Hemedân ve İran Kürdistan'ı civarında Moğol istilâsına kadar devam edecek olan bir beylik kurmaya muvaffak olmuşlardır.

⁶Besim Atalay (1998). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 56.

atları yüksek ve aynı zamanda hünerli olan demektir⁷. Ebülğazi Bahadır Han ise Ava olarak zikrettiği Yıva'nın manasının mertebesi yüksek demek olduğunu belirtiyor⁸. Keza Yazıcızâde Ali de Yıva'nın manasını Ebülğazi ile aynı şekilde vermektedir⁹.

Sultan Sancar'ın ölümüne kadar, Hemedân ve Kürdistan taraflarında teessüs etmiş olan Yıva Beyliği'nin siyasi faaliyetlerine dair herhangi bir habere kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu dönemde ise ilk bilgiler Berçem (Terçem) adlı bir şahsın faaliyetlerine ait bulunmaktadır. El-Bercem el-İyvai'nin reisliğinde olan bu Yıva Türkmenleri 30.000 süvari çıkarabilecek kadar mühim bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Aşağıda görüleceği gibi Yıvalar önemli bir kuvvet teşkil ettiklerinden dolayı, Halifeler ile Irak Selçuklu Sultanları arasında devam eden mücâdelelerde denge unsuru olarak, bazen bir, bazen diğer tarafı tutuyorlardı¹⁰.

553 (1158) yılında Berçem'in şefliğindeki Yıvalar, el-Cibâl, Dînever ve Hemedân bölgesinde çok fazla fitne ve fesat çıkardılar. Bu nedenle Bağdâd'dan üzerlerine El-Müstersid'e mensup emirlerden Mengüpars'ın kumandasında bir ordu gönderildi. Bu ordu yaklaşınca Yıvalar toparlandılar, Mengüpars'ın karşısına çıkıp savaşa tutuştular. İki taraf arasında yapılan zorlu bir savaştan sonra Türkmenler ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Türkmen birliğini teşkil edenlerden bir kısmı esir alındı, bazıları da öldürüldü. Öldürülenlerin başlarıyla esirler Bağdâd'a götürüldü¹¹.

İbnü'l-Esir ve yukarıda saydığımız diğer kaynakların verdikleri bilgilerden çıkardığımız sonuca göre anlıyoruz ki, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başı olan Sultan Sancar'ın ölümüyle (1157) birlikte, yerine geçecek bir varisi bulunmadığından kendilerini başsız ve merkezi otoriteden yoksun kalmış hisseden Yıva Oğuzları başlarının çaresine bakma eğilimiyle, bağımsız hareket etme pozisyonuna girmişlerdir. Bu, Oğuz boylarında merkezi hâkimiyeti temsil eden hükümdâra bağlılık inancının rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Sultan Sancar varis bırakmadan ölmeseydi veya yerini Selçuklu hanedanından güçlü bir hükümdâr doldursaydı, Yıva Türkmenleri de büyük bir ihtimalle devlete sadık kalmaya devam edeceklerdi. Bu Yıva Türkmenleri, devleti başsız görünce, kendi şeflerinin idaresinde kendilerini her türlü harekette serbest saymışlardır. Yine yukarıdaki bilgilerden çıkardığımız göre, Türkmenlerin yağma ve talan hareketlerine karşı tedbir alma keyfiyeti, Irak Selçuklu sultanlarından değil bizzat halife tarafından yerine getirilmiştir. Halîfenin ve daha sonra da Selçuklu Atabeği İl-Deniz'in kendilerini cezalandırmalarına rağmen, Yıva Türkmenleri bir beylik kurmayı başarmışlardır. Böylece Yıvaların bağımsızlık duygusu ile faaliyete geçmeleri halife tarafından önlenmiş ise de bunun geçici bir durum olduğu, daha sonraki olayların seyrinden ortaya çıkmaktadır. Çünkü, yaklaşık 14 yıl gibi bir süre sonra onları tekrar tarih sahnesinde görüyoruz.

Yıvaların, 568 (1172) yılında Azerbaycan Atabegleri ile savaştıklarını İbnü'l-Esir

⁷ A. Zeki Velidi Togan (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 52.

⁸ Ebülğazi Bahadır Han (tarihsiz). *Şecere-i Terakime*, Haz. Muharrem Ergin, İstanbul: Kervan Kitapçılık, s. 52.

⁹ Yazıcızâde Ali (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, s. 27.

¹⁰ O. Turan (1993). *Selçuklular Târîhi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 259.

¹¹ İbnü'l-Esir (1987). *a. g. e.*, XI, s. 200; Hâfiz-ı Ebru, Lütfullah b. Abdullah el-Hirevî (*Zübdetü't-tevârih*, Ayasofya 0.3035, vr. 748 a), bu olayın 553 (=1158-1159) yılında olduğunu yazmaktadır; Ayrıca bk. Aynı, *'Ikdu'l-cumân fi Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca trc. Münîrzâde Hamîd, Topkapı Sarayı Bağdâd Köşkü Kütüphanesi, nr. 278, vr. 265 a vd; Cüveynî (1367 hş.). *Târîh-i Cihângüşây*, III, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvîni, Tahran: Sahafi-i İran, haşiyeler, s. 453 vdd.; İbn Kesîr (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XII, İstanbul: Çağrı Yayınları, 433; Krş. F. Sümer (1951). *a. g. m.*, s. 196.

anlatıyor. Berçem, kalabalık bir Türkmen taifesiyle Hemedân'a bağlı kasabalara girip, Dînever'i yağmaladı ve kadınların ırz ve namuslarına tecâvüzü mübâh saydı. Atabeg İl-Deniz Nahcivân'da iken bu haberi duydu ve askerlerini toplayarak Berçem'in üzerine yürüdü. Berçem, Bağdâd yakınlarına kadar kaçtı. İl-Deniz de onu takip etti. Halife el-Mustazî, bunu kendisine karşı kurulmuş bir komplo zannederek, derhal tedbir almaya başladı. Diğer taraftan Atabeg İl-Deniz'e hil'atler ve lakablar verdi. Atabeg İl-Deniz, halîfeye Bağdâd üzerine yürümek gibi bir niyetinin olmadığını, bir bozguncu taifesinin fesadına mani olmak için geldiğini söyledi ve özür diledi. Hâkayn köprüsünü geçmeden geri döndü. Ancak müellifin bu konuda verdiği haberler burada kesiliyor ve biz iki grup arasında ne gibi olaylar cereyan ettiğini bilemiyoruz¹².

Gördüğümüz gibi Yıva Türkmenlerinin çevre şehirlere saldırmağa başladıkları tarih (1172) aynı zamanda Harezmşah İl-Arslan'ın ölüm tarihidir¹³. Bu hadise aslında Türkmenlerin neden harekete geçtiklerini anlamak için yeterli bir fikir vermektedir. Çünkü, İl-Arslan, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra doğu eyâletlerinin çoğunun hâkimiyetini ele geçirmiş ve nisbi bir otorite sağlamış bulunuyordu. Batıda ise imparatorluk atabegliklere ayrılmıştı. Halifeler ise Irak Selçukluları ile mücâdele etmek zorunda kalmışlardı. Şu halde İl-Arslan'ın ölümüyle birlikte Türkmenleri harekete geçtikleri haberleri de tarihi hadiseler içerisinde yer almaya başlamıştır. Çünkü böyle sahib-i kudret bir hükümdârın ölümü batı cenahta dahi bir otorite boşluğunu yeniden gündeme getirmiştir. Ancak bu kez Yıvaları tedib etme işi, Irak Sultanlarıyla uğraşan halifelere değil, Irak sultanlarının üstünde dahi bölgede güç ve nüfuz sahibi olan Atabeg İl-Deniz'e düşmüştür.

Harezmşahların Irak'ı istilâsı ve Yıva Türkmenleri

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dağıldığı ve Harezmşahların Horâsân bölgesine hakim olduklarını gördüğümüz bu devirde, Irak Selçuklularının inkıza doğru gittikleri bir gerçektir. İşte batı İran sahasında Irak Selçuklularının zayıflayıp yıkılmaya yüz tuttıkları bu dönemde, İl-Denizliler Atabegliği ile Yıva Türkmenleri de birbirlerine öteden beri izledikleri muhalif tutumlarını devam ettirmişlerdi. Burada Yıvaların bağımsızlık hareketi olarak nitelenebilecek faaliyetleriyle, elde ettikleri sonuçlar arasındaki çok açık bir nisbetsizlik nazar-ı dikkati celb etmektedir. Yukarıda bahis mevzuu edilen olayda Atabeg İl-Deniz'in halifeden özür dilemesi ve kötü bir niyetinin olmadığını arz etmesi, halifeyi güvenliği hususunda rahatlatmıştır. Halifenin bu kadar büyük bir endişe içerisinde düşmesini askeri ve siyasi bakımdan zafiyet içerisinde bulunduğuna yormak lazımdır. Bir de Atabeg İl-Deniz'in Berçem'in kaçışından sonra daha ileri gitmeyi halifenin zafiyetine rağmen tehlikeli bulduğu düşünülebilir. Nitekim Yıvalar, Irak Selçuklu melikleri arasındaki taht kavgalarına ve bunların halifelerle olan münasebetlerine karışacak kadar güçlerini muhafaza etmişlerdir.

583 (1187) yılında son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (1175-1194) ile Halife En-Nasır Lidînillah (1180-1225)'in vezîri Celâlüddîn Ubeydullah b. Yunus arasında Hemedân civarında yapılan savaşta Yıvalar da bulunmuşlar ve halîfenin ordusunda yer almışlardı¹⁴.

Anlaşılan Berçem üzerinde İl-Deniz'in galibiyeti Yıvalara daha temkinli hareket

¹² Bk. İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XI, s. 317; Karş. Cüveynî (1367 hş.). *a. g. e.*, III, haşiyeler, s. 453.

¹³ Reşidüddîn Fazlullâh (1373 hş.). *Câm'ü't-tevârîh*, I, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Mûsevî, Tahran: Çaphâne-i Kuteybe, s. 342.

¹⁴ El-Hüseynî (1943). *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. N. Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 124.

etmeleri lüzumunu telkin etmiştir. Aksi takdirde Yıva Oğuzlarının halifenin ordusuyla birlikte hareket etmelerinin sebebini izah etmek pek mümkün olmazdı. Ancak Yıvaların halife ile yapmış oldukları bu ittifak ve güç birliğinin, hiçbir şeyi halletmemiş olduğunu Yıvaların her şeye rağmen isyan ve muhalefet halinde kalmalarından anlıyoruz.

İl-Denizlilerden Atabeg Kızıl Arslan (1186-1191) ¹⁵, II. Tuğrul'u ortadan kaldırmak için Halife En-Nasır Lidînillah'a bir mektup yazarak, ona olan bağlılığını belirttikten sonra II. Tuğrul'un kendisi ve Abbâsî Halifeliği için büyük bir tehlike olduğunu, bir an evvel ortadan kaldırılmasının elzem olduğunu, bunun için de birlikte hareket etmeleri gerektiğini bildirip yardımlarını rica etti¹⁶. Bu sırada II. Tuğrul'un da halifeye bir elçi göndererek, Bağdâd'a gelip atalarının önceden gerçekleştirmiş oldukları hâkimiyeti tekrar kuracağına dair ima ve isteklerde bulunması üzerine, elçisine cevap bile verilmeden geri gönderilmiş ve bunun akabinde Selçuklu hükümdarlarının Bağdâd'da yaptırılmış oldukları saray (Dârü's-Saltana) yıktırılmıştır¹⁷.

Böylece öteden beri izlediği Selçuklu karşıtı politikasına uygun düşen Kızıl Arslan'ın teklifini uygun gören halife ona yardıma karar vermiştir. Bu konuda en tafsilatlı bilgiyi veren Râvendî'ye göre, Bahar mevsiminde hilâfet merkezinden Atabeg Kızıl Arslan'a hilat gönderildi ve Nimrûz nöbeti kendisine verildi. Hilâfet ordusunun Kirmânşâhân ve Dînever'de beklemesi, Atabeg Kızıl Arslan'ın, vezirin yanına gelmesi, oradan Hemedân'a gidilerek sultana cevap verilmesi hususunda anlaşılar. Haberciler Hemedân'dan sultanın iktidarsızlığı haberini getiriyorlardı. Onlar tam bir kalp huzuru ile malzeme, mal ve servet getirmişlerdi. Muntazam bir ordu da gelmişti. Şişe atanlar (karûre endâzân), balta, çember ve harp vasıtaları hep yanlarında idi. Sultan Atabeg Kızıl Arslan onların yanına gelmeden önce üzerlerine yürüdü. Şerefiyân gibi emirleri ile bütün atabekiler onun bu fikrini kabul etmişlerdi. Sultan II. Tuğrul, hilâfet merkezi ordusu ile karşılaştığı zaman öyle bir savaş yaptılar ki, Iraklılar eşini görmemişlerdi. Cemâleddîn Ay-Aba¹⁸, Atabekilerle beraber sultanın sağ kanadında bulunuyordu. Bunlar mağlup oldular ve çekilmeleri iki fersaha vardı. Halîfenin ordusu bozgun halinde dağılırken, vezîr de esir edildi. Yıva Türkmenleri onları takip edip, ağırlıklarını ele geçirdikten sonra, muharebe meydanını terk ettiler. Bağdâdlıları çuvaldızlar atarak, atları ve insanları vuruyorlardı. Hiç kimse bunların kimler tarafından atıldığını görmediğinden defedilemiyordu. Petrol atanlar (neft endâzân) havada ateşler uçurtuyorlar, atları ve süvarilerini yerlerinde yakıyorlardı. Sultanın çadırının üzerine o kadar çok ok yağdırıldı ki, çetri oklarla örtüldü. Her ne kadar ilk defa sultan tarafı zaafa düşmüş ise de sonraları sultanın ordusu pek çok ganimet elde etti. Çuval çuval altın, sayısız at ve silah getirildi. O kadar ki Hemedân'da hilâfet merkezine hürmetten dolayı kimse bir Arap atını bir dinara almıyordu¹⁹. Bu olayın çağdaşı olan İbnü'l-Esîr, kendisinin bu sırada cihâda çıkmak isteyen Selâhaddîn

¹⁵ İldeniz'in Mümine Hatun'dan Cihan Pehlivan ve Muzaffereddin Kızılarşan adında iki oğlu oldu. II. Tuğrul, ikinci evliliğini önce Atabegî Cihan Pehlivan, onun ölümüyle de kardeşi Atabeg Kızılarşan () ile evlenmiş olan İnaç Hatun ile yapmıştır. Atabeg Pehlivan'ın 582 başlarındaki (Mart 1186) ölümüyle kardeşi Kızılarşan Hemedân'a gelerek, hem II. Tuğrul'un atabegî sıfatıyla iktidarı ele aldı hem de dul kalan İnaç Hatun ile evlendi. Ergin Ayan (2008). "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, s. 161 vd.

¹⁶ Hüseyin Kayhan (2001). *Irak Selçukluları*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, s. 297.

¹⁷ İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XI, s. 442.

¹⁸ Bu emîrin adı daha önce Mü'eyyed Ay-Aba'nın Kirmân'a yardıma gönderdiği komutanlar arasında geçmektedir. Eğer bir isim benzerliği yoksa bunun Mü'eyyed Ay-Aba'nın ölümünden sonra, önce Atabeg İl-Deniz'in, akabinde de Atabeg Pehlivan'ın hizmetine girdiğine hükmedilebilir. Nitekim Râvendî (1957). (*a. g. e.*, II, s. 106, 114) tarafından o, Atabeg İl-Deniz'in hâcibleri arasında zikredilmektedir.

¹⁹Râvendî (1957). *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, Türkçe trc. A. Ateş, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 319 n. 2.

Eyyübî'nin arkasında olduğunu belirtiyor²⁰. El Hüseyînî'ye göre Vezîr Celâlüddîn, merkezde harbe devam etti ve yanında bulunan kendi has köleleri ikinci zamanına yakın bir vakte kadar şiddetli mukavemet gösterdiler. Sultan bizzat kendisine : "Senin askerin hezimete uğradı, yanında bu kölelerden başka kimse kalmadı, artık kendi ve yanında bulunanların canına kıyma" dedi. Bunun üzerine emirlerden bir kısmına emretti. Bunlar gelip onu kendisi için hazırlanan bir çadıra götürdüler. Askerler Bağdâd'a, Sultan II. Tuğrul da Hemedân'a döndü²¹.

Böyle bir savaşın bir Irak Selçuklu sultanı ile Halife arasında cereyan ettiği göz önünde tutulacak olursa, Yıva Türkmenlerinin daha güçlü gördükleri halifenin ordusunun saflarında yer almalarının neden zaruri bir durum olduğu daha iyi anlaşılabilir olur. Hatta Yıvaların bu tercihi, onların gittikçe zayıflayan Irak Selçukluları hakkındaki düşünce ve telakkileri hakkında bir fikir vermektedir. Yıvalar halife ordusu saflarında savaşa katılmışlar, buna mukabil halifenin askerleri mağlup olunca onların ağırlıklarını yağmalayarak savaş meydanından çekilmişlerdir. Bunu Türkmenlerin geleneksel yağmacı tarzları olarak kabul etmek lazımdır.

El-Hüseyînî, Vezîr Celâlüddîn'in sol canâhında yer almış bulunan Yıvaların başında, Mahmûd b. Berçem'in olduğunu yazıyor. El-Hüseyînî'nin bu kaydından Yıvaları tarih sahnesine çıkaran Berçem'in öldüğü ve yerine oğlu Mahmûd'un geçtiği anlaşılmaktadır. Türkmenlerle beraber Kürtler de bununla idiler. Mahmûd b. Berçem münhezim olunca geri kalan askerler kendisinden ayrıldılar ve Kermasin'e gittiler²².

Bu olaydan sonraki 6-7 yıl içerisinde Yıvaların faaliyetlerinden kaynaklarda söz edilmiyor. Sultan II. Tuğrul'un 24 Rebiyülevvel 590 (18-19 Mart 1194)'da ölümünden sonra²³ Irak Selçuklu Sultanlığı'na son veren Harezşah Tekiş, 4 Receb 590 (26 Haziran 1194)' da Iraklılarla beraber Hemedân'a gelerek tahta oturdu. Fakat o, Irak-ı Acem'deki bazı bölgeleri Selçuklu emîrlere bırakmıştı. İsfahan'ı Kutluk İnanç'a, Hemedân'ı Emir Karakız'a verdi. Diğer ümerâya birçok iktalarda bulundu. Bütün Irak'a nazır olmak üzere oğlu Yunus Han'ı Rey hâkimiyetine tayin etti ve büyük emirlerden Mayacuk'u başkumandanlık göreviyle onun atabegliğine getirdi²⁴.

Halife, Harezşahlarla ittifak etmek suretiyle Irak Selçukluları Devleti'nin sonunu getirerek Selçuklu Türklerinin tahakkümünden kurtarmıştı, fakat değişen bir şey olmamış bu sefer de Harezşahların tahakkümüne doğru adım adım ilerlemeye başlamıştı. Bazı olaylar ve davranışlar hilâfet merkezi ile Harezşahlar arasındaki mevcut görüş ve telakki ayrılığının derinliğini bariz bir şekilde ortaya koymuştu. Halife-Tekiş ihtilâfının Irak'daki nizamı bozduğunu görüyoruz. Olayların gittikçe karmaşık bir hale gelmesinde Harezmlilerin de önemli bir rolü olmuştur.

²⁰İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, s. 32'e göre bu savaş 8 Rebiyülevvel 584 (7 Mayıs 1188) tarihinde vuku bulmuştur. Savaşın cereyan ettiği Dâ-yı Merc, aynı zamanda 529 (1134-1135) yılında Sultan Mes'ûd ile Halife El-Müsterşid arasındaki muharebenin cereyan ettiği yerdir. Karş. Angelika Hartmann (1975). *an-Nâsir li-Din Allâh (1180/1225)*, Berlin-New York, s. 73.

²¹El-Hüseyînî (1943). *a. g. e.*, s. 124.

²²El-Hüseyînî (1943). *a. g. e.*, s. 124 vd.

²³İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, s. 97; Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî (1913). *Târîh-i Güzide*, nşr. ve İng. trc. E. G. Browne ve R. A. Nicholson, London: Impirimerie Orientale, s. 106.

²⁴Râvendî (1957). *a. g. e.*, II, s. 345; Karş. İ. Kafesoğlu (1984). *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 126.

Ravendî, halifenin ülkesine gelen Harezmlileri istilacı olarak telakki etmesini tabii olarak karşılamakta ve bunu şu sözleriyle ifade etmektedir: "Harezmsah Hemedân'da tahta oturduktan sonra Iraklıları zelil ve hakir tuttu, kılıçlarını bıraktırdı, Irak'ın servetlerini tamamıyla kaldırdı, mâmurluktan eser bırakmadı."²⁵

Bu tarihinin Harezmsahların Irak'da yaptıklarını mübalağalı bir şekilde naklettiğini farz etsek bile aslında icraatının Irak'da nizam, asayiş, hak ve adaleti tesis etmek olan yeni hâkimlerin böyle yapmak yerine fesat unsurlarını harekete geçirdikleri sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Nitekim, Tekiş'in ikta dağıttığı Selçuklu emîrleri çok geçmeden Bağdâd halifesinin tahrikiyle Harezmsah'a isyan etmişler, fakat Rey valisi Yunus Han tarafından bozguna uğratılmışlardı. Bu bozgunundan kaçıp kurtulabilen Selçuklu emirleri Yıva melikine iltica etmişlerdi²⁶. Bu olayın üzerinden kısa bir zaman geçtikten sonra, Halîfenin askerleriyle Harezmsah Tekiş'in Hemedân valisi Mayacuk arasında bir savaş vuku buldu. Bu savaşta Mayacuk birkaç defa mağlup oldu. Savaşa Bağdâd ordusunun saflarında katılan Yıva Türkmenleri ise, her iki taraftan aldıkları ağırlık ve eşyaları önlere katarak gittiler. Bunun üzerine Bağdâd ordusu zayıfladı ve Mayacuk'un kuvvetleri sonunda galip geldiler²⁷.

Bu savaşların Yıvalar açısından taşıdığı manaya gelince, Harezmsahlarla halîfelik orduları arasında cereyan eden savaşlarda bazen bir bazen diğer tarafın mağlup olarak kati sonuç alınmaması, Yıvaları her iki tarafı da yağmalama yoluna sürüklemiştir. Nitekim Bağdâd ordusu saflarında görünmelerine rağmen Yıvalar, bu ordunun ağırlıklarını yağmalamaktan da geri durmamışlardır. Öte taraftan Tekiş'in ölümüyle birlikte, Harezmsahlar Devleti'nde meydana gelen olaylar, Irak bölgesini bir ölçüde rahatlatmıştı. Ayrıca Harezmliler de Irak'dan çekilmişlerdi. Bu durumdan yararlanan İl-Denizli Atabeg Özbek (1210-1225) ile İl-Denizli Atabeg Cihan Pehlivan (1175-1186)'ın memlûklarından Nureddîn Gökçe Irak'da kalmış olan az sayıda Harezmliyi kovdular. Atabeg Ebû Bekr (1191-1210)'de Bu fırsattan yararlandı, İsfahan'ı işgal ederek ülkeyi paylaştırdı. Buna göre Hemedân Özbek'e, Rey ve civarı ise Gökçe'ye verilecekti²⁸.

Râvendî'nin bir kaydından, Mahmûd b. Berçem'den sonra Yıvalarm başında Fahrüddîn İbrahim adlı bir emîrin bulunduğu anlaşılıyor. 6 Rebiülevvel 593 (27 Ocak 1197)'de Cemâleddîn Ay-Aba'nın damatları olan Kur'an-Han'ın oğulları ile Nureddîn Kıran'ın oğlu, her biri 1.000'er süvari ile Atabeg Özbek'in yanına gittiler ve Hemedân'a hâkim oldular. Özbek bu şehrin valiliğini önce Kur'an-Han'ın oğluna sonra da Gökçe'ye tevdi etti. Fakat Gökçe, bu şehirde zulüm ve müsaderelerde bulundu. Ayrıca Yıva Türkmenlerinin kendisinden kaçacağını sanarak, onların emirliğini ortadan kaldırmayı tasarlamıştı. Bu amaçla Yıva Türkmenlerinin üzerine yürüdü. Fakat işler umduğu gibi çıkmadı. Yıva Meliki Fahrüddîn İbrahim, Sadrüddîn Dûnî'yi elçi olarak Özbek'e yollayıp: "Bu kul halîfe ile Harezmsah'ın bana vermiş olduğu nân'a at sürüp gelmiştir. Eğer sizin emirlerinizle gelmiş isem bileyim, yoksa cevabını vermek kolaydır." dedi. Melik: "Kovsun, biz emir vermedik." buyurdu. Gökçe ile savaş yapmak lâzım geldiğini anladı. Birkaç yağma yapıp

²⁵ Râvendî (1957). *a. g. e.*, II, s. 345.

²⁶ Râvendî (1957). *a. g. e.*, II, s. 347; İbnü'l-Esîr (1987). (*a. g. e.*, XII, s. 97), Tekiş'in Irak tahtına oturduğunu belirtmekte ve (XII) s. 101'de Yunus Han'la yapılan savaşın tarihini 15 Şa'bân 592 (=14 Temmuz 1196) olarak vermektedir.

²⁷ Râvendî (1957). *a. g. e.*, II, s. 352.

²⁸ Erdoğan Merçil (1992). "İl-Denizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul: Çağ yayınları, s. 103.

Hemedân'a geldi. Böylece Gökçe'nin Yıvalar üzerine yaptığı harekât başarısızlıkla neticelendi ve Hemedân'a dönmeye mecbur oldu²⁹. Gökçe Rey, Hemedân ve Cibâl bölgelerine hâkim olmuş, fakat İl-Denizli Atabeg Ebû Bekr, onun üzerine emirlerinden Aydoğmuş'u göndermiş ve yapılan savaş sonucunda Gökçe öldürülmüştür (600/1203-1204)³⁰.

Kaynaklarda Fahrüddîn İbrahim'in bundan sonraki hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi yoktur. Ayrıca onun, Mahmûd b. Berçem ile akrabalık ilgi ve derecesi hakkında da bir kayda rastlamadık. Ele aldığımız tarih kesitinde, Yıva boyunun tarih sahnesine nasıl çıktıklarını ve nasıl bir tarihi rol oynamaya başladıklarını izah etmeye çalıştık. Tarih sahnesinde ilk defa bir rol oynamaya başlayan Oğuzların Yıva boyunun Büyük Selçuklulardan sonra sakin oldukları bölgelere hakim olmak isteyenlere karşı yapmış oldukları mücadelede kolaylıkla bertaraf olduklarını ve istiklal hususunda başarı kazanamadıklarına şahit oluyoruz.

Harezmşahlar-Moğollar arasında Yıvalar

Yıvaların o zamanın devletlerarası siyasi hayatına karışarak, az çok bir denge unsuru haline gelmeleri ve görünüşe göre hükümdârlık statüsünü kazanmaları 13. Asrın başlarında gerçekleşmiştir. Nitekim aşağıda bahsedeceğimiz Yıva beylerinden Mahmûd'un bir kardeşi olan Süleyman b. Berçem zamanında Yıva beyliği daha da kuvvetlenmiş, Abbasî Halîfesi Nasır Lidînillâh onlar sayesinde nüfuzunu ve kudretini yükseltmişti. Hemedân yakınında Bahar³¹ kalesini kendisine payitaht yapan Süleymân'ın, artık bir hükümdar mevkiinde olduğunu biliyoruz.

İbnü'l-Esîr, 610 (1213-1214) yılı olaylarında Hemedân, İsfahan ve Rey hâkimi bulunan Aydoğmuş'un öldürülmesi münasebetiyle Süleymân'dan bahsetmektedir. Atabeg Ebû Bekr'in ölümünden sonra yerine kardeşi Özbek geçmişti. Irak-ı Acem hâkimi Aydoğmuş, Atabeg Özbek ile iyi geçiniyordu. Fakat, Atabeg Pehlivan'ın gûlâmlarından Mengli, Aydoğmuş'u uzaklaştırarak, onun bölgelerine hâkim oldu. Ocak-Şubat 1212'de Aydoğmuş, Mengli'nin önünden kaçarak Bağdâd'a geldi. Halife, Aydoğmuş ile iyi geçiniyordu, çeşitli ikramlarda bulunmak suretiyle onu yüceltmiş, emirlik alameti olarak kôs ve benzeri şeyler de vermişti. Sonra Aydoğmuş Bağdâd'dan ayrılarak Hemedân'a gitmiş ve Süleymân b. Berçem'in hâkimiyeti altındaki şehirlere varıp, onunla bir araya gelmiş ve Bağdâd'da iken kararlaştırdıkları gibi kendisine gönderilecek olan askerlerin varmasını beklemeğe başlamıştı.

Ancak bu arada Halîfe en-Nâsır Li-Dinillâh, bilinmeyen bir sebepten dolayı, 610 senesinde Süleymân'ı Yıva Türkmenlerinin reisliğinden azletti ve küçük kardeşini onun yerine tayin etti³². Bunun üzerine halifeye kin bağlayan Süleymân, halifenin müttefiki Aydoğmuş'un rakibi olan Mengli'ye haber göndererek, onunla ittifak yaptı. Aydoğmuş ve Mengli İl-Denizli Atabeği Cihan Pehlivan'm köleleri idiler. Süleyman ve adamları gidip, Aydoğmuş'u yakaladılar ve başını Mengli'ye teslim ettiler (Muharrem 610/Mayıs-Haziran 1213). Aydoğmuş'un öldürülmesi üzerine etrafındaki adamları çeşitli yerlere dağıldılar. Böylece buralara tamamen hâkim olan Mengli'nin askerleri bir

²⁹ Râvendî (1957). *a. g. e.*, II, s. 358, 359, 360, 361.

³⁰ Erdoğlan Merçil (1992). *a. g. m.*, s. 103.

³¹ Hemedân'ın 3 fersah kuzeybatısında bugün aynı adı taşıyan bir kasabadır. Cüveynî (1367 hş.). *a. g. e.*, III, s. 454.

³² İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, Türkçe trc, s. 257; Karş. Cüveynî (1367 hş.). *a. g. e.*, III, s. 455.

hayli çoğaldı³³.

Olayların buraya kadar olan kısmında konumuz bakımından câlib-i dikkat nokta, karşılarında halife bile olsa Yıvaların pervasız davrandıkları ve bölge hâkimiyeti hususunda belirleyici gücü teşkil ettikleridir. Sonuçta Yıvaların teveccühü hâkimiyetin kime kalacağını belirlemiş, halife de bunu kabullenmek zorunda kalmıştır. Zira, halife bu olayı Mengli'ye sadece kınama tarzında bir mektup yazmak suretiyle geçiştirmiştir. Yıvaların bu hareketlerine göre bir hüküm vermek gerekirse, önce Aydoğmuş ile anlaşmış bulunan Yıvaların bir anda saf değiştirmesinden mesul olan halifedir. Aydoğmuş'un öldürülmesinde Yıvalarla arasında şahsi bir düşmanlığın olup olmadığını ise tespit edemiyoruz.

Mengli, Yıvaların da sakin oldukları bölgelere Ağustos-Eylül 1215'e kadar hâkim olduktan öldürüldü ve hâkimiyeti Aglamış ele geçirdi. Bu emir de 614 (1217-1218)'de öldürülünce, onun sahip olduğu bölgeleri ele geçirmek için yeni bir mücadele başladı. Salgurlular, İl-Denizliler ve Harezşahlar her biri harekete geçti³⁴.

İbnü'l-Esîr'deki bir kayda göre, Harezşah Alâeddîn Muhammed (1200-1220), 614 (1217-1218) yılında El-Cibâl bölgesini ele geçirip, daha sonra Bağdâd üzerine yürümek istediği zaman, Hemedân'dan ayrıldıktan 2-3 gün sonra, büyük bir kar fırtınasına yakalandı. Bu fırtınanın etkisiyle askerlerinden çoğu hayatlarını kaybettiler. Harezşahın yollarda bu şekilde perişan olduğunu gören Benû Tercem (Yıvalar) Türkleri ile Benû Hakkâr Kürtleri, üzerlerine hücum ederek, onları öldürdüler. Onlardan pek azı kurtulabilerek Harezşahın yanına geri dönebildi. Harezşah da bu yolun uğursuz olduğuna kanaat getirerek, Horasan'a geri döndü³⁵. Bu olay Yıva Türkmenlerinin ne kadar önemli bir kuvvet teşkil ettiklerini göstermesi bakımından şayanı dikkattir.

Harezşah ordusunun geri dönmesinden üç yıl sonra bölgede Moğolları görüyoruz. 617 (1220) senesinde Moğollar İran'ı geçip Azerbaycan'a ulaştıklarında, kışın geçmesini beklemeyip, hemen Gürcüler üzerine yürüdüler. Bu arada Gürcülerle ittifak etmiş olan Azerbaycan Atabeği Özbek'in memlûklarından Ak-Kuş, efendisinin aksine Moğollara katıldı. El-Cibâl ve diğer sahralardan Türkmenler, Kürtler ve diğer taifelerden topladığı askerlerle Moğollara katılarak, öncü birliğini oluşturdu. Böylelikle Gürcülerin adı verilmeyen bir kalesine girip, yağma ve katliama uğrattı ve sonra Tiflis'e kadar ilerledi³⁶. Kaynakların ifadesinden, burada bahsi geçen Türkmen askerlerinden bir kısmının Yıvalardan olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu sıralarda Harezşah Alâeddîn Muhammed'in öldüğüne dair haberler de yayılmaya başlamıştır (1220)³⁷.

Onun yerine geçen Celâleddîn Harezşah (1220-1231), 621 (1224)'de Bağdâd seferinden dönüp Tuster³⁸'e giderken, Hemedân civarındaki Bahar kalesine uğradı.

³³İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, Türkçe trc, s. 252-257; Reşideddîn Fazlullah (1373 hş.). *a. g. e.*, I, s. 481.

³⁴İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, Türkçe trc, s. 262-264.

³⁵İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, Türkçe trc, s. 273 vd.

³⁶İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, Türkçe trc, s. 333 vd.

³⁷Sultan Alâeddîn Muhammed'in ölüm tarihinin kaynaklarda olmadığı Barthold (1990). (*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 451) ve İ. Kafesoğlu (1984). *a. g. e.*, s. 283 n. 214) tarafından belirtilmektedir. Barthold, muahhar kaynakların verdikleri Aralık 1220 tarihinin daha doğru olduğunu kabul etmektedir.

³⁸Reşideddîn Fazlullah (1373 hş.). *a. g. e.*, II, s. 550'de Şûşter; İstahrî (1995). (*Kitâb-ı Mesâlikü'l-memâlik*, Almanca trc. A. D. Mordtmann, Hamburg, s. 59) burada mimarînin ve bilimin şaheseri olan bir şadırvanın, ayrıca sultanın bir tekstil fakrikasının bulunduğu zikretmektedir. Bugün burası 95 km. Basra'nın, 82 km. Ahvâz'ın kuzeydoğusuna ve 274 km. İsfahan'ın batısına düşmektedir.

Burada bulunan Yıva Beyi Süleymân, kız kardeşini Sultan'a verdi ve kendisi de onun hizmetine girdi³⁹. Fakat, daha sonra Harezmsâh Celâleddîn ile Yıvalar arasında bir takım mücâdelelerin cereyanına şahit olmaktayız. Moğolların önünden kaçan Harezmsâh Muhammed'i takip etmek üzere Cengiz Han tarafından gönderilen Cebe ve Subutay noyanların Moğol orduları hemen hemen bütün Kuzey İran'ı tahrip ettikten sonra Kafkasya'ya çıkarak birçok şehir ele geçirmişlerdi⁴⁰. Cebe ve Subutay Mugan ovasından geçerek Gürcistan'a bir sefer düzenlemişlerdi. O zamanlar III. Giorgi Laşa veya Parlak (1212-1223) tarafından yönetilen bu Hıristiyan Krallığı kudretinin zirvesindeydi. Ancak iki Moğol kumandanı Gürcü ordusunu Tiflis yakınında mahvetmişlerdi (1221). Moğollar yollarına devam edip, Şirvân Derbendi'ni aşarak Şamahi şehrini muhasara edip daha sonra Alanlar ve Lezgilerin şehirlerine saldırdılar⁴¹. Bu hadiseler Gürcülerin siyasal birliğini ortadan kaldırdı ve Gürcülerin yaşadığı topraklar yeniden küçük devletlere bölündü. Gürcüler ise küçük prensliklere ayrıldılar. Ardından Celaleddin Harezmsâh 1226 yılında Karni savaşında Gürcü-Kıpçak ordusunu yendi ve Gence ve Tiflis'i aldı. Daha sonra Celaleddin, El-Melikü'l-Eşrefin hakimiyetinde bulunan Ahlat⁴² üzerine geldi (Mayıs-Haziran 1226). Fakat henüz Ahlat'ı kuşatmadan, Kirman'daki naibi Barak Hacib'in isyan ettiği haberini aldı. Bunun üzerine kuşatmadan vazgeçerek ordusunun bir kısmıyla Kirman tarafına gitti. Ahlat civarında bıraktığı askerleri ise etrafta yağma ve tahripler yaptılar. Böylece Celâleddîn'in Ahlat'ı ele geçirmek için yaptığı bu ilk teşebbüs sonuçsuz kaldı⁴³. Kirman'dan Tiflis'e dönen Celaleddin, Ahlatlıları ve el-Melikü'l-Eşrefi gafil avlamak, dikkatlerini başka taraflara çekmek için Abhaz (Gürcü) topraklarına akınlar yaptırdı. Ama bir taraftan da asker topluyor, hazırlık yapıyordu. Bu sıralarda Ahlat Valisi, el-Melikü'l-Eşrefin naibi Hâcib Hüsâmeddîn Ali idi. Hâcib, Ahlat'ı gayet iyi bir şekilde korumaya çalışmış, meseleyi ciddiye almış ve Celâlüddîn'in kendisine yakın bir noktada olduğunu bildiği için şehri gayet mükemmel bir şekilde savunabilme hazırlıklarını yapmıştı. Bu durumları bilen Celâlüddîn, Hâcib'in kendisinin Ahlat üzerine gelmek istemediğini sanması, bu konuda rahat olması gayesiyle tekrar Tiflis'e geri dönmüştü. Kendisinin Ahlat üzerine artık gitmeyeceği intibai uyandıktan sonra aniden ve süratle. Tiflis'ten aniden Ahlat'a doğru hareket etti. Ancak El-Eşref'in Ahlat ve çevresindeki naiblerine Celâlüddîn'in üzerlerine geldiğini bildirecek ve onları heyecana düşürüp korkutacak güvendiği kimse yoktu. Sadece onlara Celâlüddîn'in Ahlat'a doğru çıktığını bildirme ve haber verme imkanı bulmuş, bu haber de Celâlüddîn'in bölgeye ulaşmasından iki gün önce gerçekleşmişti. Celâlüddîn 13 Zilkade 623 (5 Kasım 1226) Cumartesi günü Malazgird önlerine gelip konaklamış, sonra oradan ayrılıp iki gün sonra Ahlat önüne gelerek şiddetli bir savaşa girişmişti.

Buna karşı Ahlat askerleri ve halk da topyekun savunmaya geçtiler. Celâlüddîn'in askerleri şehre yapılan ikinci hücumda dış surlardan şehrin dış mahallelerine girebildilerse de başarılı olamadılar. Şehir müdafilerinin şiddetli

³⁹ Nesevî (1986). *Sîret-i Celâleddîn Mengübirnî*, Farsça trc. Müctebâ Mînûvî, Tahran, s. 377 n. 2. n. 199; Cüveynî (1367 hş.). *a. g. e.*, II, 153 ve III, s. 455; Reşideddîn Fazlullah (1373 hş.). *a. g. e.*, II, s. 550.

⁴⁰ Yakubovskiy (1992). *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 24.

⁴¹ İbnü'l-Esir (1987). *a. g. e.*, XII, s. 364; Reşideddîn Fazlullah (1373 hş.). *a. g. e.*, I, s. 534; Karş. R. Grousset (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Reşat Uzman, İstanbul: Ötüken Yayınevi, s. 240.

⁴² Van gölünün kuzeybatı kıyısında bulunan Ahlat, Malazgirt'in 42 km. güneyinde bulunmaktadır. Orta çağ'da büyük bir şehir olan Ahlat, bugün Bitlis İli'ne bağlı bir ilçe merkezidir. Aşağıda görüleceği üzere, Celaleddin'in almak istediği Ahlat şehri ve eski kale, göl kıyısından biraz içeride yer alıyordu. Bu tarihi şehir ve kalesinden günümüze ancak harabeleri ve duvar temelleri gelebilmiştir. Bugün daha az harabiyetle ayakta olan Ahlat Kalesi ise, Osmanlılar zamanında inşa edilen yeni kaledir. Bk. Hasan Geyikoğlu (2000). "Harezmsâh Celâlüddîn Mengüberti ve Ahlat", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, s. 30.

⁴³ İbnü'l-Esir (1987). *a. g. e.*, XII, s. 414-418.

direnişinin yanı sıra ağır kış ve fazla yağın kar kuşatmayı olumsuz etkiliyordu. O sıralarda Hoy⁴⁴ ve Merend taraflarındaki Yıva Türkmenleri de asayişini bozucu hareketlerde bulunuyorlardı. Bütün bu olumsuz şartların etkisiyle Harezmsah Celâlüddîn. Ahlat kuşatmasını bırakarak (16 Aralık 1226) Yıvalar üzerine yürüdü. O, Gürcülerle ve daha sonra Ahlat ve çevresinin muhasarası ile uğraşırken, bunu fırsat bilen Yıva Türkmenleri Azerbaycan çevresinde Asna ve Urmiye şehirlerine hâkim olmuş, ayrıca kendilerini korumak üzere de Hoy halkından haraç almaya başlamışlardı. Azerbaycan'da bir hayli hâkimiyet kuran bu kitle, etrafı yağmalamağa ve yol kesmeğe başlamışlardı⁴⁵. Nesevî, Türkân-ı Yıvaiye olarak zikrettiği bu cemaatin 10.000 atlı olduklarını eklemektedir⁴⁶. Celâleddîn Harezmsah, Yıva Türkmenlerinin yapıp durduklarını iştmesine rağmen, o sıralarda giriştiği faaliyetlerin bunlardan daha mühim olduğuna kanaat getirerek, onlarla ilgilenmemişti. Nihayet Yıvalar hareketlerini ileriye götürerek, 1226 yılında Erzurum'dan Tebriz'e giden büyük bir ticaret kervanına baskın yapıp, götürülmekte olan ticari emtia ile birlikte 20.000 kadar küçükbaş hayvanı da ele geçirdiler⁴⁷. Yıva Türkmenlerinin bu şekilde davranışları üzerine Hoy şehrinde ikamet etmekte olan Sultan Celâleddîn'in hanımı -ki aynı zamanda Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı⁴⁸ ve Azerbaycan Atabegi Özbek'in eski karısı idi- ile Celâleddîn'in bölgedeki nâibleri ve ona gönderdikleri haberlerle derhal bölgeye gelmesi istediler. Yıva Türkmenlerinin bölgede meydana getirdikleri tahripleri anlatarak, gelmediği takdirde durumun daha ciddi bir vaziyet alacağını bildirdiler.

Celâlüddîn'in Ahlat kuşatması sırasında yağın karların getireceği tehlikelerin korkusuna bir de bu haberler eklenince Celâlüddîn Ahlat önlerinden ayrılarak Yıva Türkmenleri üzerine süratle yürümüştü. Yıvalar, Celâlüddîn'in Ahlat önlerinde olup burayı kesinlikle terk etmeyeceğini düşündüğünden kendilerinden gayet emin bir şekilde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Eğer onlar bu şekilde kendilerinden emin olarak davranmasalardı, Celâlüddîn'in oraya varmasından evvel aşılması bir hayli zor ve ulaşılması meşakkat isteyen gayet sarp dağlara çekilip, hakimiyetleri altındaki bu dağlarda rahatlıkla gizlenebilirlerdi. Onlar her zaman bir şeyden çekindiklerinde derhal bu sarp ve yüksek dağlara tırmanıp buralara kapanırlardı. Ancak bu seferinde Celâlüddîn'den gafil kalmış, birden karşılarında kendilerini kılıçla doğrayıp duran Harezmsah askerleriyle karşılaşmışlardı. Dört bir taraftan kendilerini kuşatıp, kılıçtan geçirmeğe başlamış bulunan Harezmsah'ın askerleri onlardan pek çoğunu öldürmüş, ellerindeki malları yağmalamış, erkeklerini, kadınlarını çoluk çocuğunu esir almış ve taşınamayacak kadar mallarını ele geçirmişlerdi. Ayrıca tüccardan yol kesmek suretiyle ele geçirdikleri bütün malları da orada sandıklara doldurulmuş olarak geri almışlardı. Bunlar erittikleri çok miktarda altının ve gümüşün dışında biçip diktikleri bir hayli kumaştan arta kalan mallardı. Celâleddîn Yıvalar üzerine düzenlediği bu seferden sonra Tebriz'e geri döndü⁴⁹. F. Sümer, İranlı 'alim Ahmed Kesrevî'ye dayanarak adı geçen Yıvaları Hoy ve Urmiye Yıvaları olarak ayırmıştır. Bunların o zamanlar göç etmek suretiyle geniş alanlara yayıldıkları gerçektir. Yukarıdaki ayırım da bu coğrafî

⁴⁴ Hoy şehri bugün Urmiye'nin kuzeyinde 113, Tebriz'in batısında 127 ve Türkiye sınırları içerisinde bulunan Başkale'nin doğusunda 99 km. uzaklıktadır.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, s. 422 vd.

⁴⁶ Nesevî (1986). *a. g. e.*, s. 149.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, s. 423.

⁴⁸ Râvendî (1957)'nin bir kaydından (*a. g. e.*, II, s. 362) II. Tuğrul'un kızlarından birinin Atabeg Pehlivan'ın oğullarından Özbek ile evlendiği, doğan oğullarının adını dedesine atfen Tuğrul koydukları anlaşılıyor (Muharrem 594/Kasım-Aralık 1197). Daha bk. Ergin Ayan (2008). *a. g. m.*, s. 163.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr (1987). *a. g. e.*, XII, s. 423 vd; Nesevî (1986). *a. g. e.*, s. 155 vd.

özellik dolayısıyla yapılmıştır. Coğrafi olarak ayrılrsa da bunların Oğuz ananesi gereği müşterek bir boy beyine bağlı oldukları tahmin edilmektedir⁵⁰.

626-627 (1130-1131) Sultan Celâleddîn ise yeniden Ahlat muhasarası ile meşgul olurken, Bağdâd'dan Halîfe Mustansır'dan sefaret heyeti gelerek, Musul Emîri Bedreddîn Lûlû, Erbîl⁵¹ Atabeği Muzaffereddîn Gökböri, Yıva Melîki Şihâbeddîn Süleymân ve Cibâl Melîki ve Lur-i Bozorg Pâdişâhı İmâdeddîn Pehlivan b. Hezâresf'i kendi tabileri olarak saymakta ve bunlara Sultan tarafından emir verilmemesini istemekte idi. Sultan halîfenin bu isteğini kabul etti, fakat Bağdâd'a elçi göndererek Ahlat muhasarasından vaz geçmeyeceğini bildirdi. Ahlat'ın fethinden (Pazartesi 28 Cemaziyülevvel 627/14 Nisan 1230) sonra, halife ile Harezmsâh arasındaki münâsebetler dostane bir şekilde sürmüştür⁵².

Cemaziyülevvel 635 (Aralık 1237-Ocak 1138)'de, Yıva Beyi Süleymân'ın kızı Bağdâd'da Muzaffereddîn Muhammed b. Cemâleddîn Kuştemir⁵³ ile evlendirildi. Mustansır'ın 10 Cemaziyelâhir 640 (5 Aralık 1242)'da ölümünden sonra, oğlu Musta'sım'ın cülusunda bütün emirlere ve devlet erkânına tevcihatlar yapıldığında Süleymân da bunların arasındaydı. Süleymân'ın kız kardeşlerinden Melike Hatun, Lur-i Kuçek hükümdarı İzzüddîn Gerşasf b. Nureddîn Muhammed ile evlendirildi. İzzüddîn'in bu hatundan üç oğlu oldu: Şücâüddîn Hurşîd, Seyfüddîn Rüstem ve Nurüddîn Muhammed. İzzüddîn'in saltanatının sonlarında amcazadesi Hüsâmeddîn Halîl, tahtı ele geçirmek amacıyla onunla savaşa girişti. Sonuçta galip gelerek idareyi ele geçirdi ve kendisini öldürdü. İzzüddîn'in karısı oğullarıyla beraber Süleymân'a sığındı. Bu münasebetle Hüsâmeddîn Halîl ile Süleymân arasında bir ayda tam 31 kez çarpışma vukua geldi 640 (1242-1243). Süleymân mağlup olarak Kürdistan tarafına kaçtı. Bir müddet sonra, 60.000 atlı ve 9.000 yaya asker ile birlikte geri döndü. Hulvân'a gelince askerleri çoğaldı. Bu esnada Hüsâmeddîn Halîl, Yıvalarm payitahtı Bahar kalesini kuşatmaktaydı. Halîfeden izin alan Süleymân, Hüsâmüddîn'in üzerine yürürken, o da Moğollardan aldığı yardımla karşıt harekate geçti. İki taraf Seher denilen yerde karşılaştılar. Savaşın ilk anlarında Süleymân bozulup geri çekildi. Hüsâmeddîn onu takip etmeye koyuldu. Fakat, sonra tekrar savaşa dönen Süleymân'ın askerleri, Hüsâmüddîn Halil'i yakalayarak öldürdüler. Bu savaştan sonra Süleymân, Kale-i Şîgân ve Kale-i Dîzbez adlı iki kaleyi ele geçirdi.

Aynı yıllarda, 15.000 Moğol askeri Hemedân'dan hareket ederek Bağdâd havalisine geldiler. Bunların bir kısmı Hânîkîn'e giderken, bir kısmı da Süleymân'ın halkı üzerine yürüdü. Yıvalar bunun üzerine Şehrezûr tarafına gittiler. Halîfe, Bağdâd'ın mancınıklarla savunmaya hazırlanmasını emretti. Bu sırada Moğolların Bağdâd'a ulaştıkları haberi geldi. Bu muhasara sırasında Halîfe ordusunun kumandanlığını Süleymân yapıyordu. Moğollar Ca'feriyye⁵⁴ yakınlarına geldiler. Geceleyin Bağdâd'a ateş fırlatmaya başladılar. Kuşatma sırasında kaleden atılan bir ok Moğol kumandanı Bitikçi'nin gözüne isabet etti. Bu olaya çok öfkelenen Hülagu Han (1256-1265), acilen Bağdâd'ın alınmasını emretti. Şehir düştükten sonra,

⁵⁰ F. Sümer (1951). a. g. m., s. 160.

⁵¹ Musul'un 81 km. doğusunda ve Hakkari'nin tam 156 km. güneyinde, Irak sınırları içerisinde bulunmaktadır.

⁵² İbnü'l-Esîr (1987). a. g. e., XII, s. 451; Cüveynî (1367 hş.). a. g. e., III, s. 456; Nesevî (1986). a. g. e., s. 210 vdd.; Krş. A. Taneri (1977). *Celâlüddîn Harezmsâh ve Zamanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 54 vd.

⁵³ Halîfenin kumandanlarından.

⁵⁴ Muhtemelen bugün Tebriz'in 288 km. güneyinde bulunan ve Ca'ferâbâd adını alan yerdir.

2 Safer 656 (8 Şubat 1258)'de Süleymân ile birlikte 700 ileri gelen kişi öldürüldü⁵⁵.

Yıvaların bundan sonraki tarihleri bizim konumuzu hayli aşmaktadır. Netice itibariyle söyleyebiliriz ki, Moğol tehdidi ve arkasından gelen Türk boylarının tesiriyle Yıvalar, Anadolu'ya aktılar. Gerçekten de bir kısmı Selçuklu ordusunda askere alınmış, pek çoğu da Türkiye hudutları içerisinde köy ve yurtlara sahip olmuşlardı.

Sonuç

Yukarıda belirli bir tarih kesitini içine alan araştırmamızda, Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde Batı İran bölgesindeki Oğuzların Yıva boyunun siyasi bir hüviyet kazanma yolunda epeyi bir uğraş verip, bir hayli mesafe kat ettikten sonra nasıl bir sonuç elde ettiklerini açık bir şekilde ortaya koymuş olduk. Bu durumda Yıvaların, bölgelerinde siyasi bir güç haline gelmek için giriştikleri mücadelenin mesuliyetini önce Büyük Selçuklu sonra da Irak Selçuklu devletlerinin dağılmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğuna yüklemek eğilimi hasıl olmaktadır. Bu nedenle söz konusu Selçuklu otoritesi kendi içerisindeki Oğuz boylarının emniyet ve huzurunu temin etmeyince, kendi yaşamlarını kendi kuvvet ve kudretleri ile sağlamak üzere bu boylardan biri olan Yıvaların da siyasi kimlik iktisap etmeye çalışmalarının, o günkü şartların zorunlu bir sonucu olduğu tezi ortaya çıkmaktadır. Selçuklu devletlerinin içine düştükleri tehlikeli tehlikeli durum dolayısıyla, bu devletin kurucusu olan Oğuz boylarının kendi varlıklarını savunmak ve sürdürmek hususundaki mücadelelerini haklı bulmak lazımdır.

Bu araştırmada görüldüğü gibi, Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılmasının onun hâkimiyetinde huzur içerisinde yaşayan tebaa için doğurduğu tehlike, açıkça ortaya çıkmış olan bir kriz ve kaos ortamını, dönüşmekte olan bir tarihin bağlamından tecrit etmekte görülmektedir. Bu tehlike, karşılaştırmalı tarih incelemelerine daldığımız zaman, çok verimli sonuçları olmayan sorunları çözme arzusuyla harekete geçtiğimiz zaman daha da büyük olmaktadır. Farz edelim ki, Yıva, Avşar, Yazır gibi Oğuz boylarının bu kriz ortamındaki hareketlerinin ortak olan yönleri önemsiz boyutlarda, hatta hukuki ve siyasal olarak yanılıcı da olabilir. Bazı tarihçiler bu konularla ilgilenmek istemeyebilir. Fakat, yine de bu konularla uğraşırken kendi ilginizin gaye veya gayelerini tesbit etmek durumundayız. Türk tarihinin köklü dönüşümlerine temayül etmek arzusundaysak, Oğuz boylarının hareketlerini incelememizin değeri kısa süren bir savaş tarihine yoğunlaşmamızla ters orantılı olacaktır. Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılma süreci ve ondan sonraki kaos ortamına yoğunlaşarak keşfedilebilecek pek çok şeyler olduğu gibi, elde edilemeyecek şeyler de bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ATALAY, B. (1998). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
AYAN, E. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
AYAN, E. (2008). "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, s. 151-165.
AYNÎ. *'Ikdu'l-cumân fi Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca trc. Münîrzâde Hamîd, Topkapı Sarayı Bağdâd Köşkü Kütüphanesi, nr. 278.

⁵⁵ Nesevî (1986). *a. g. e.*, s. 377; Cüveynî (1367 hş.). *a. g. e.*, III, s. 461; Reşîdeddîn Fazlullah (1373 hş.). *a. g. e.*, II, s. 857, 1015 ve III, s. 2213; Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni (1913). *a. g. e.*, s. 137, 138; Mîrhond (1358). *Ravzatü's-safâ*, IV, Nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran: Çaphâne-i Mahâret, s. 892; Bağdâd'ın Hülâgu Han tarafından fethi hakkında ayrıca bk. B. Spuler (1987). *İran Moğolları*, Türkçe trc. Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 62; Sanderz (1363). *Târîh-i Futûhât-ı Moğol*, Farsça trc. Ebû'l-Kâsım Halet, Tahran, s. 101.

- BARTHOLD, V. V., (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- CÜVEYNÎ (1367 hş.). *Târîh-i Cihângüşây*, III, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvîni, Tahran: Sahafi-i İran.
- EBÛLGAZÎ BAHADIR HAN (tarihsiz). *Şecere-i Terakime*, Haz. Muharrem Ergin, İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- EL-HÜSEYNÎ (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe trc. N. Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- GEYİKOĞLU, H. (2000). "Harezşah Celâlüddîn Mengüberti ve Ahlat", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, s. 29-33.
- GROUSSET, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- HÂFİZ-I EBRU, *Zübdetü't-tevârih*, Ayasofya 0.3035.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-İ KAZVÎNÎ (1913). *Târîh-i Güzide*, nşr. ve İng. trc. E. G. Browne ve R. A. Nicholson, London: Impirimerie Orientale.
- HARTMANN, A. (1975). *an-Nâsir li-Din Allâh (1180/1225)*, Berlin-New York.
- İBN KEŞİR (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XII, İstanbul: Çağrı yayınları.
- İBNÜ'L-ESİR (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe terc. A. Özeydin-A. Ağrakça, IX, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İSTAHRÎ (1995). *Kitâb-ı Mesâlikü'l-memâlik*, Almanca trc. A. D. Mordtmann, Hamburg.
- KAFESOĞLU, İ. (1953). "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: AÜDTCF Yayını.
- KAFESOĞLU, İ. (1984). *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KAYHAN, H. (2001). *Irak Selçukluları*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- KÖYMEN, M. A. (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MERÇİL, E. (1992). "İl-Denizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul: Çağ yayınları, s. 81-110.
- MİRHOND (1358). *Ravzatü's-safâ*, IV, Nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran: Çaphâne-i Mahâret.
- NESEVÎ (1986). *Siret-i Celâleddin Mengübirni*, Farsça trc. Müctebâ Mînûvî, Tahran.
- RÂVENDÎ (1957). *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, Türkçe trc. A. Ateş, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH (1373 hş.). *Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî, Tahran: Çaphâne-i Kuteybe.
- SANDERZ (1363). *Târîh-i Futûhât-ı Moğol*, Farsça trc. Ebü'l-Kâsım Halet, Tahran.
- SPULER, B. (1987). *İran Moğolları*, Türkçe trc. Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SÜMER, F. (1951). "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası*, IX, s. 151-166.
- TANERİ, A. (1977). *Celâlüddin Harezşah ve Zamani*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TOGAN, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, O. (1993). *Selçuklular Târîhi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- URFALI MATEOS (1987). *Urfalı Mateos Vekâyînâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- YAKUBOVSKİY (1992). *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YAZICIZÂDE ALİ (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.